

УДК 330.111.4:001

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ У КОНТЕКСТІ ПРОГРЕСУ

Н. Є. Федорова, викладач, ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет», sandetskaya777ukr.net,

Г. М. Пилипенко, д. е. н., професор, ДВНЗ «Національний гірничий університет», PilipenkoA@nmu.org.ua

У статті аналізується еволюція поняття «розвиток» як філософської та економічної категорії, дається її інтерпретація в сучасних економічних теоріях та досліджується її місце серед споріднених категорій – прогрес, еволюція, зростання. Визначаються головні сутнісні характеристики прогресивного економічного розвитку та його найважливіші компоненти.

Ключові слова: прогресивний економічний розвиток, прогрес, еволюція, економічне зростання, сфери прогресивного розвитку.

Постановка проблеми. З давніх часів людство задавалося питанням про механізми, джерела та рушійні сили розвитку цивілізації. Вчені-філософи, математики, соціологи, економісти, історики намагалися дослідити джерела та фактори поступального руху суспільства до кращого стану. Проте, поняття «економічний розвиток» завжди наповнювалося різним змістом залежно від конкретних суспільно-історичних умов. У працях вчених-економістів ми зустрічаємо розуміння розвитку і з точки зору функціонування системи, її економічного зростання, прогресу, модернізації та еволюції.

Таке розмаїття категорій, що відображають рух системи, ускладнює дослідження чинників власне розвитку і досягнення його кінцевої мети. В цьому зв'язку дуже важливим є з'ясування сутності соціально-економічного розвитку, виокремлення сукупності глибинних зв'язків, відносин та внутрішніх законів, що визначають основні характерні риси цього явища та виокремлення факторів, що впливають на його перебіг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку соціально-економічних систем завжди перебувала у центрі уваги дослідників. Сучасні зарубіжні та вітчизняні економісти намагалися знайти ефективні інструменти його прискорення в межах національних економічних систем. Однак, розглядаючи різні аспекти розвитку і зосереджуючи увагу на його рушійних силах, дослідники, як не парадоксально, опе-

рують доволі різними поняттями, які відображають сутнісний бік даного явища. Так, зокрема, часто поняття «розвиток» ототожнюється вченими з категоріями «зростання», «прогрес», «еволюція», «модернізація», «трансформація». Таким чином, аналіз проблем соціально-економічного розвитку співіснує з відсутністю єдиного розуміння даного поняття в науковій літературі.

Слід зазначити, що у вітчизняному науковому середовищі періодично виникають спроби розмежування даних категорій, однак, вести мову про остаточне вирішення проблеми категоріального оформлення поняття «розвиток» ми ще не можемо.

Якщо звернутися до найбільш відомої українським дослідникам спроби розмежування даних категорій, здійсненої А. Філіпенком на основі аналізу існуючих в науковій літературі дефініцій вказаних понять [1, 2], то стає очевидним, що дослідник, по суті, ототожнює розвиток з модернізацією і трансформацією економічної системи, вважає його одночасно і стадією еволюції, і фазою економічних змін. Ось що пише вчений з даного приводу: розвиток є «процес удосконалення тих або інших елементів суспільних відносин, матеріально-речових складових суспільства або соціально-економічних і матеріальних систем у цілому, досягнення ними принципово нових якісних характеристик».

Розвиток являє собою багатовимірний процес глибокої *модернізації та трансформації* (курсив авторів) економічної і соці-

альної систем. Він передбачає поряд із зростанням доходів і виробництва здійснення радикальних змін в інституційній, соціальній і адміністративній структурах... Розвиток є визначальною фазою в процесі невинних економічних змін, господарської еволюції цивілізації» [1, с.70]. Із цього визначення слідує, що розвиток – це процес удосконалення системи через її модернізацію та трансформацію.

Звертаючись до визначень останніх у довідковій літературі, знаходимо, що «модернізація (від. *moderne* – новітній) – це процес удосконалення, покращення, оновлення об'єкта, приведення його до нових вимог» [3, с.198], у той час як «трансформація (від лат. *transformatio* – змінювати) – перетворення структур, форм і способів економічної діяльності, зміна її цільової спрямованості» [там само, с.352].

Отже, розкриваючи зміст поняття «розвиток» через процеси модернізації та трансформації А. Філіпенко, тим самим, акцентує увагу на тому, що у стані розвитку система оновлюється, покращується і здійснює цей процес у поступі до певної нової мети. Як уявляється, за такого підходу увага акцентується виключно на позитивній стороні даного процесу, сутність якого відображає поняття прогресу. Однак, як показано фундаторами системного підходу, розвиток може відбуватися і в оберненому напрямку, коли система потрапляє в точки біфуркації і може вийти на такі траєкторії розвитку, які вже не будуть прогресом.

Виключно прогресивні риси розвитку втілюються також і в тлумаченні останнього як фази еволюції цивілізації – «процесу, що закономірно відбувається сам по собі, шляхом саморозвитку системи» [3, с.73]. За такою логікою цілеспрямований рух системи до нового кращого стану пов'язується виключно з дією її внутрішніх механізмів, що суперечить реаліям. Як відомо, у процесі розвитку сучасних економічних систем мають місце як спонтанні, так і свідомо керовані процеси (самоорганізація й організація). Тому акцентувати увагу тільки на процесах самоорганізації як джерела розвитку не можна вважати правомірним.

Аналізуючи вищенаведені підходи до дослідження процесів, які тим чи іншим чи-

ном співвідносяться з розвитком, приходимо висновку про необхідність подальших досліджень у площині конструювання категоріального апарату даних соціально-економічних явищ.

Формулювання мети статті. Метою даного дослідження є визначення сутності поняття «прогресивний соціально-економічний розвиток» та встановлення його місця серед споріднених категорій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес історичного розвитку суспільства довгий час трактувався науковцями спрощено – як безперервне сходження по шляху до досконалості. У давні часи та в період Середньовіччя розвиток суспільства розглядався мислителями в широкому сенсі, без поділу на окремі сфери – економічну, соціальну, політичну тощо. Дослідження охоплювало переважно неекономічну, зокрема, духовну, сферу. При цьому розум, знання та наука визначаються як головні рушійні сили гармонійного розвитку особистості та суспільства.

Епоха Просвітництва вивела ідею суспільного розвитку в сферу самостійних філософських досліджень. Цей процес ототожнювався мислителями з суспільним прогресом, головними рушійними силами та критеріями якого вважалися здебільшого нематеріальні фактори – свобода, гуманізм, справедливість, моральність. Так, на думку Вольтера як видного представника зазначеної епохи, головними рушійними силами історії виступають ідеї, думки і погляди. У своїй роботі «Досвід про вдачі та дух народів» (1756 р.) вчений досліджує історичний процес як поступальний рух, який здійснюється під впливом розуму, але не божественного, а людського: «рушійною силою прогресу є людський розум, котрий з необхідністю зазнає просвітництва і, в кінці кінців, приходять до відкриття істини» [4, с. 47–56].

Більше того, Вольтер вважає, що прогрес – не що інше, як успіхи розуму в пізнанні природи, суспільства і людини. Виходячи з цього, прогрес проявляється у практичному перетворенні всіх галузей людського життя – від розвитку ремесла і мануфактур, піднесення ефективності праці та добробуту народу в цілому і окремих лю-

дей до розквіту духовної культури і перемоги розуму над забобонами [5].

Незважаючи на доволі широке розповсюдження у дослідженнях різних суспільних сфер, ідея суспільного прогресу (з яким отожднювався власне розвиток) до кінця XVIII ст. існувала як загальнонаукова доктрина і не прикладалася ні до якої спеціальної галузі знань. Лише за А. Сміта його стали пов'язувати з економічною діяльністю, тобто використовувати набуте попередниками знання стосовно мети та механізмів розвитку в економічному контексті. При цьому розвиток розглядався вченими-класиками виключно в термінах економічного зростання, тобто суспільний прогрес пов'язувався ними, на відміну від мислителів епохи Просвітництва, з поліпшенням матеріального становища населення, або суспільним добробутом.

Так, в «Дослідженні про природу і причини багатства народів» (1776 р.) А. Сміт аналізує процес зростання суспільного добробуту, пов'язуючи його з розвитком обміну, поділу праці та нагромадженням капіталу за умов економічної свободи. Особистий інтерес егоїстичної «економічної людини» А. Сміт вважає могутнім стимулом прогресивного розвитку. На думку вченого, головна роль у зростанні добробуту народу належить поділу праці, приватній ініціативі та конкуренції в умовах справедливості, тобто рівності всіх перед законом.

При цьому основною метою суспільного розвитку А. Сміт вважає відсутність бідності, поліпшення матеріальних умов існування більшості членів суспільства, тобто оптимальний розподіл багатства. «Те, що веде до поліпшення умов існування більшості, – стверджує вчений, – аж ніяк не можна визнати шкідливим для цілого. Жодне суспільство, поза сумнівом, не може процвітати і бути щасливим, якщо значна частина його членів бідна й нещасна» [6, с.54]. Таким чином, досліджуючи поділ праці та ринок як вирішальну умову економічної динаміки, А. Сміт вперше в систематизованому вигляді виклав основи теорії економічного розвитку під призмою економічного зростання на основі дії природних механізмів ринку.

Дана концепція розвивалася й удосконалювалася протягом всього XX ст. Неокла-

сики та неокейнсіанці У. Ростоу, Р. Харрод, Е. Домар, Р. Солоу, аналізуючи розвитку, абстрагувалися від соціальної сторони даного процесу і зосередилися на дослідженні темпів економічного зростання як джерела останнього. За такого підходу вчені намагалися визначити та дослідити головні фактори його прискорення через створення економіко-математичних моделей і дійшли висновку, що найважливішими факторами зростання в цих моделях є заощадження, інвестиції, рівень капіталоозброєності, нові технології тощо.

Дещо пізніше в межах неокласичного напряму економічної теорії виникла концепція структурних трансформацій (А. Льюїс, Х. Чернері, П. Розенштейн-Родан та ін.), згідно з якою джерелом розвитку вважаються ефективні структурні трансформації економіки, а фактори та обмеження економічного зростання національної економіки розділяються на зовнішні та внутрішні. Але, як і раніше, у центрі уваги прихильників вказаної економічної концепції пріоритетною залишалася техніко-економічна сфера.

Кардинально новим підходом у дослідженні суспільного розвитку стала концепція економічної динаміки, яку в перших десятиліттях XX ст. започаткував Й. Шумпетер з низкою праць по проблемам економічного розвитку в умовах капіталізму. В роботі «Теорія економічного розвитку» (1912 р.) дослідник вперше в економічній науці виявив відмінності між зростанням і розвитком економіки, які пояснив так: «Поставте в ряд стільки поштових карет, скільки забажаєте – залізниця у вас при цьому не вийде» [7, с.19]. Цим самим дослідник підкреслив вирішальну роль нововведень у процесі суспільного розвитку.

Аналізуючи ринкову економіку як систему, засновану на приватній власності, поділі праці та вільній конкуренції, Й. Шумпетер, подібно Дж. Б. Кларку, ввів чітке розмежування двох рівнів дослідження: статичного і динамічного. Динаміка капіталізму, згідно з поглядами Й. Шумпетера, пов'язана з технічним прогресом, а основним чинником економічного зростання виступають інновації. Взагалі нововведення, підприємництво, інновації в теорії Й. Шумпе-

тера відіграють таку саму провідну роль, як ціна і вільна конкуренція у А. Маршалла.

На думку Й. Шумпетера, внаслідок використання відкриттів, винаходів і новинок система віддаляється від рівноважного стану, щоб у подальшому знову спрямуватися до рівноваги на іншому рівні технічної бази. Старі продукти і попередні форми організації витісняються, провокуючи процес «творчого руйнування». Формується новий стан економічної системи, до якого пристосовуються фірми, а розвиток економіки в цілому набуває циклічного характеру.

Ідеї Й. Шумпетера про внутрішню стимулюючу роль інновацій, технічного прогресу послугували свого роду відправною точкою для подальшого розвитку техніко-економічної парадигми, теорії економіки знань та інноваційної економіки, а також теорій трансформації.

Наступним важливим етапом у дослідженні економічного розвитку витупила інституційна теорія. Її представники показали, що розвиток здійснюється не тільки завдяки економічним чинникам, але й за рахунок неекономічних складових – інститутів, політики, культури. Інституціоналісти довели, що економічний розвиток неможливий без глибоких змін всієї системи економічних інститутів, соціальних та політичних відносин.

У якості критеріїв розвитку національної економіки представники інституціонального напрямку запропонували використовувати не тільки темпи приросту ВВП та ВВП на душу населення, але й динаміку соціально-економічних показників: рівня безробіття, якості життя, коефіцієнту розподілу доходів у суспільстві.

Так, Д. Сірс у доповіді «Сенс розвитку», представленій на XI конференції Спільноти з проблем міжнародного розвитку (1969 р.) зазначив: «Для того, щоб з'ясувати, чи розвивається країна, слід задати питання: Що сталося із злиденністю? Як змінився рівень безробіття? Який ступінь нерівності? Якщо всі три показники скоротилися у порівнянні з високим початковим рівнем, то країна, поза всяким сумнівом, переживає період розвитку. Якщо один чи два з них, та особливо всі три, погіршилися, то дивно говорити про розвиток навіть при подвійному

зростанні доходу на душу населення» [8, с.3].

Відомий представник шведської школи інституціоналізму Г. Мюрдаль, піддавши критиці основні положення неокласичних та неокейнсіанських теорій зростання за їх кількісний характер та неможливість їх використання в умовах країн «третього світу», доводить, що для розвитку країни необхідно, перш за все, послаблення нерівності.

У праці «Сучасні проблеми «третього світу» (1972 р.) він зазначає, що зростання, яке не супроводжується поліпшенням становища більшості населення, не може розглядатися як розвиток, оскільки залишає в стороні більшу частину населення [9, с.51]. Тим самим Г. Мюрдаль здійснив більш глибоке розмежування між теоріями зростання та розвитку, поставивши в центр уваги прогрес особистості як головну міру розвитку суспільства.

Зазначені ідеї стосовно неприпустимості вимірювання економічного розвитку лише показниками економічного зростання були підтримані й розвинені у 80-х рр. ХХ ст. Так, колишній ректор Університету ООН Токіо Соеджатмоко (Soedjatmoko) пише: «Озираючись на минулі роки, ми зараз ясно бачимо, що надмірне захоплення зростанням та його стадіями, роллю капіталу та кваліфікованих кадрів послабили увагу теоретиків до інституційних і структурних проблем, до впливу на процес розвитку історичних, культурних та релігійних факторів» [10, с.11].

Подібні доводи наводить і Е. Оуенс у своїй праці «Майбутнє свободи у країнах, що розвиваються» (1987 р.), наголошуючи на вирішальній ролі людини в суспільному розвитку: «Економісти підходять до розвитку всього лише як до вправи у прикладній економіці, не пов'язаній з політичними ідеями, формою державного управління та роллю людей в суспільному житті. Настав час з'єднати політичну й економічну теорію з тим, щоб розглядати не тільки шляхи підвищення продуктивної сили суспільства, але й його якісні характеристики у міру досягнення ним все більш високого ступеня продуктивності, тобто віддавати перевагу розвитку людей, а не речей» [11, с.15].

У подальшому ідеї інституціоналістів

стосовно місця та ролі людини в процесі соціально-економічного розвитку знайшли своє відображення в теорії людського капіталу. Дана теорія була започаткована ще класиками У. Петті, А. Смітом та К. Марксом, які цінили людський капітал вище за речовий. Наприклад, К. Маркс в «Економічно-філософських рукописах» 1844 р. розвиває ідею про те, що всебічний розвиток кожного стає умовою розвитку всіх [12, с. 560–582].

Засновником сучасної теорії людського капіталу виступив Г. Беккер (60–70-ті рр. ХХ ст.), а в подальшому її розвинули Т. Шульц, Й. Бен-Порат, М. Блауг, Е. Денісон та інші. Головна ідея теорії полягає в тому, що інвестиції в людський капітал виступають важливим фактором економічного зростання. Людський капітал тут розглядається, з одного боку, як запас природних та набутих здібностей та індивідуального досвіду, а з іншого – як потік доходів, оскільки вкладення в нього приносять відповідну винагороду.

У межах цієї концепції було проаналізовано вплив людського капіталу на приріст ВВП (моделі Р. Лукаса, Г. Менкью, Д. Ромера, Д. Уейла) та доведено, що останній виступає найбільш вагомим фактором макроекономічного зростання, а інвестицій в людський капітал, зокрема, в освіту, витіснили за вагомістю такі фактори, як заощадження-інвестиції та зростання чисельності населення.

У ході науково-технічної революції, коли наука перетворюється у безпосередню продуктивну силу, а головними факторами, що лімітують суспільний розвиток, виступають інформація та знання, на відміну від землі й капіталу в попередні епохи, дуже важливим стає сприяння всебічному розвитку людини як носія знань, реалізації її індивідуальності.

Сучасною тенденцією розвитку ринку праці розвинених країн виступає все більше звуження матеріального виробництва з одночасним стрімким розвитком «індустрії знань», в якій на даний час зайнято до 50% працюючих. При цьому вільний розвиток особистості, вільної індивідуальності, стає запорукою підвищення інтелектуального потенціалу суспільства – особистість пере-

творюється в самоту загальнолюдського розвитку та, одночасно, головне знаряддя прогресу. На думку сучасного російського вченого Р. Нуреєва, «розвиток економіки створює онтологічні передумови для формування концепції людського капіталу як складової світової цивілізації» [13, с.130].

Ще більшої уваги особистості у контексті розвитку надав А. Сен, який довів той факт, що економічний розвиток є процесом розширення реальних свобод, якими користуються люди. Свобода у А. Сена означає вибір життя у відповідності до тих цінностей, які для людей є головними. Отже, розвиток залежить від факторів, що надають людині правові й політичні свободи [14, с. 139–140].

Підводячи підсумок розгляду підходів до розуміння соціально-економічного розвитку, приходимо висновку, що спочатку останній ототожнювався з прогресом розуму, знань та науки. У класичній парадигмі він набуває змісту економічного зростання і через неокласику, частково марксизм та кейнсіанство постає як процес, що детермінується ресурсними та технологічними факторами. Подальші дослідження пов'язали розвиток з інвестиціями в людський капітал. Фундатори теорії людського капіталу привернули увагу до людини як економічного ресурсу, яка володіє природними здібностями, загальною культурою, знаннями, навичками, досвідом, майстерністю та мотивацією, що сприяє зростанню продуктивності праці й доходів працівників. Інституціональна теорія пов'язала розвиток із соціальними, політичними та соціокультурними чинниками, що остаточно закріпило в економічній науці уявлення про розвиток як економічний, соціальний і політичний прогрес, у центрі якого знаходиться людина.

Таким чином, розвиток почав пов'язуватися не тільки з матеріально-технічними факторами, але й відображати якісні зміни в життєдіяльності людини, ступінь її свободи й добробуту, стан соціального самопочуття та власної безпеки, цілісності особистості, а також рівня її індивідуалізації та політичної активності. Таке розуміння розвитку знайшло своє відображення в концепції людського розвитку, кінцевою метою якої стала людина, зростання її мож-

ливостей та розширення їх використання.

Розглядаючи розвиток як прогрес, науковці зосереджують увагу виключно на його позитивних моментах, тим самим фактично ототожнюючи дані поняття. У філософській довідковій літературі «прогрес» визначається як «тип, напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до досконалішого... Поняття прогресу співвідносне з поняттям регресу» [15, с.499]. Отже, говорячи про розвиток у контексті прогресу абсолютизується тільки одна його сторона, хоча між ними існує тісний взаємозв'язок. Останній проявляється в тому, що, з одного боку, окремі регресивні зміни можуть відбуватися в рамках загального прогресивного розвитку системи; з іншого – при наростанні регресивних змін системи в цілому окремі її складові можуть зберігати прогресивний напрямок розвитку» [там само, с.537].

Таким чином, з філософської точки зору, «прогрес та регрес суспільного розвитку – це протилежні його форми. Розвиток означає або поступальний рух по висхідній лінії, розквіт, або повернення до старих форм, таких, що зжили себе, як то застій чи деградація [12, с.364].

Прикладаючи дані поняття до економічної системи, отримуємо, що економічний прогрес – це поступовий розвиток економічної системи та її елементів: продуктивних сил, виробничих відносин та господарського механізму. Український економіст В. Єременко визначає економічний прогрес таким чином: «Про економічний прогрес можна вести мову тоді, коли ми з відносно меншими ресурсами досягаємо відносно більшого результату, відносно більшої продуктивності». [16]. Економічний прогрес часто розглядають як основу суспільного прогресу, складовими елементами якого (крім економічної) є соціальна, правова, політична, національна, культурна, духовна та інші [17, с. 49–51].

Таким чином, прогрес та регрес можна визначити як форми прояву розвитку, вектори його динаміки або по висхідній, або по низхідній траєкторії, тому не можна ототожнювати ці близькі за змістом категорії. Термін «прогрес» використовується найчастіше для характеристики короткотермінових

процесів, що полягають у поліпшенні та вдосконаленні об'єкта, а «розвиток» – це якісна зміна у довготерміновій перспективі, категорія, у якій підкреслена динаміка.

Звичайно, найчастіше ми маємо справу з прогресивним розвитком, враховуючи довготривалий загально цивілізаційний тренд, але з позиції точної термінології, на нашу думку, слід розрізняти більш ширше поняття розвитку й вужче поняття прогресу.

Термін «еволюція» у філософських словниках визначається як «незворотні зміни, що протікають в живій і неживій природі, а також в соціальних системах. Еволюція може вести до ускладнення, диференціації, підвищення рівня організації системи (прогресивна еволюція, прогрес) або ж, навпаки, до зниження цього рівня (регрес); можлива також еволюція при збереженні загального рівня або висоти організації. У застосуванні до соціальних систем еволюція розглядається як аспект історії, пов'язаний з виділенням тих чи інших цілісних соціальних комплексів (товариств, інститутів, ідеології, культури і т. д.). У вузькому сенсі в поняття еволюції включає лише поступові кількісні зміни, у протиставленні до якісних зрушень, тобто революції. У реальних процесах розвитку революція і еволюція (у вузькому сенсі «плавне накопичення змін») служать в рівній мірі необхідними компонентами і утворюють суперечливу єдність» [15, с.735].

Таким чином, еволюція з точки зору форм її прояву (прогресивна чи регресивна) може бути ототожнена з розвитком, але, на відміну від розвитку, вона найчастіше розглядається як саморозвиток, та має риси випадковості та непостійності. Еволюція вказує лише на напрям руху процесу, результат якого залежить від великої кількості чинників.

Іншою відмінністю еволюції від розвитку виступає те, що еволюція – це лише один з етапів розвитку, поряд з революцією; це нерозривно пов'язані процеси, що відповідають нарощуванню кількісних змін в розвитку явища (еволюція) та більш-менш швидкій якісній зміні (революція).

Економічне зростання, як найвужча у філософському сенсі з перелічених категорій, означає лише кількісне збільшення макроекономічних показників – ВВП, ВНД, НД,

у тому числі й на душу населення. С. Кузнець визначає економічне зростання як «постійне збільшення виробництва благ, призначених для задоволення людських потреб» [18]. Інші науковці стосовно визначення терміну «економічне зростання» мислять в тому ж ключі: «економічне зростання – це довгострокова динаміка збільшення реального випуску в економіці» [19, с.232]; «економічне зростання – це розширене відтворення (екстенсивного або інтенсивного типу)» [20, с.305].

Відмінність економічного зростання та розвитку М. Шніцер подає так: «термін «економічне зростання» означає здатність країни розширювати свої можливості щодо виробництва потрібних людям товарів і послуг, ...а економічний розвиток – це не тільки збільшення реального обсягу виробництва, а й урізноманітнення різновидів продукції, порівняно з тими, що випускалися раніше». [21, с.322]. Але, на нашу думку, цим відмінності цих двох категорій не вичерпуються.

По-перше, економічне зростання лежить лише в економічній площині, а розвиток – це складний багатofакторний процес, що, як зазначалося, полягає не тільки в економічній, а й у соціальній, політичній, культурній, екологічній сфері тощо.

Якщо ж звузити поняття розвитку та порівняти економічне зростання саме з економічним розвитком, то можна дійти висновку, що перше – це поняття кількісне, а друге – якісне. Окрім того, важливо зазначити, що зростання може супроводжуватися як розвитком, так і занепадом. Більше того, у складних, відкритих системах, до яких відносяться соціально-економічні системи і структури, одночасно існують як зростання, спричинене занепадом, так і зростання, що є похідним від розвитку. Як слушно зазначає А. С. Філіпенко: «Економічне зростання – це просте збільшення реального ВВП, органічна складова економічного розвитку... Економічне зростання – це кількісний економічний розвиток, а економічний розвиток – це якісне економічне зростання [1, с.82]. Таким чином, економічне зростання можна розглядати як складову економічного розвитку, як його форму прояву, або частковий випадок розвитку.

Категорія «розвиток», на думку науковців-філософів, дуже складна для дослідження з причини своєї багатогранності. Вона визначається в філософських словниках як «необоротна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. У результаті розвитку виникає новий якісний стан об'єкта, який виступає як зміна його складу або структури (тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів і зв'язків). Здатність до розвитку складає одну з загальних властивостей матерії і свідомості» [15, с.524]. В інших джерелах розвиток визначається як «процес саморуку від нижчого (простого) до вищого (складного), який розкриває та реалізує внутрішні тенденції і сутності явищ, що призводить до виникнення нового» [22, с.380].

В економічній літературі категорія «розвиток» визначається як:

– «якісні зміни під впливом боротьби протилежностей» [23, с.37];

– «якісна зміна об'єктів, поява нових загальних форм, інновацій та нововведень, а також трансформація внутрішніх та зовнішніх зв'язків цих об'єктів» [1, с.38];

– «суспільно-історичний прогрес людства через технологічні революції (якісні стрибки у розвитку суспільно-продуктивної сили праці людини, способів її взаємодії з природою» [20, с. 37–40];

– «багатовимірний процес, що включає глибокі зміни в технічній, економічній, соціальній і політичній сферах» [10, с.367];

– «необоротна, спрямована, якісна, закономірна зміна об'єктів будь-якої природи, рух, який приводить не лише до кількісних змін, а й породжує нову якість» [25, с.75];

– «процес удосконалення тих або інших елементів суспільних відносин, матеріально-речових складових суспільного устрою, соціально-економічних і матеріальних систем в цілому; перехід до принципово нових якісних характеристик» [1, с.66];

– «багатоплановий процес, що призводить до радикальних змін в соціальних структурах, поведінці людей, суспільних інститутах, а також до прискорення економічного зростання, скорочення нерівності та викорінення безробіття» [22, с.30];

– «особливий тип руху, що характери-

зує прогресивний характер взаємодії речей» [26, с.35].

Як бачимо, при визначенні поняття розвитку наголошується на необернених якісних змінах об'єкту, що носять незворотний та об'єктивний характер, на відміну від еволюції.

Однак, на нашу думку, важливо зауважити, що у вищезазначених визначеннях науковців-економістів розвиток помилково отожднюється з прогресом, оскільки пов'язується тільки з удосконаленням суспільної системи, підвищенням ефективності її функціонування. В них категорія розвитку розкрита не повністю – зокрема, не враховані його характеристики як складного суперечного нелінійного процесу, що може проявлятися не лише як прогрес, а і як регрес. У випадку, коли розвиток визначається як «вдосконалення суспільної системи та підвищення її ефективності», мова йде саме про прогресивний розвиток, про що не слід забувати у намаганні більш точно визначити цю категорію.

Аналізуючи економічний розвиток як складову суспільного розвитку, вчені також розглядають його здебільшого як прогрес та вдосконалення суспільно-економічної системи. При цьому в економічній літературі існує багато тлумачень цього поняття, що, на нашу думку, свідчить про надзвичайно складний характер зазначеної категорії.

Так, одна група вчених концентрує свою увагу лише на зовнішніх проявах економічного розвитку з позиції вдосконалення економічної системи, не беручи до уваги його кінцевої мети.

Під економічним розвитком представниками цієї групи розуміється:

– здатність економіки динамічно перебудовуватися, переходячи на більш високий рівень збалансування з найменшими втратами ресурсів і продукції» [27, с.341];

– «багатофакторний процес, що відображає як еволюцію господарського механізму, так і зміну на цій основі економічних систем» [28, с.354];

– «перехід від одного стану економіки до іншого, який характеризує розширення виробництва нових товарів і послуг з використанням нових технологій», «багатофакторний процес, який відображає зміни в усіх

сферах господарського життя» [24, с.175];

– «не просто розширення виробництва, а його ускладнення, диференціація, утвердження новітніх технологій; що базується на досконалій освіті, інфраструктурі та інституціях [1, с.82];

Інша група вчених акцентує увагу на найбільш суттєвих закономірностях розвитку та для більш глибокого філософського розуміння цієї категорії аналізує її зв'язки з категоріями зростання, прогресу, еволюції та експансії. До них відносять Б. Габовича, Г. Кларке, Д. Лук'яненко, А. Филипенко та ін.

Третя група вчених, до яких слід віднести деяких представників неоінституціоналізму (Р. Нуреев, С. Енке, Г. Арндт, М. Тодаро та ін.) наголошує на необхідності комплексного дослідження цієї складної багатомірної категорії у тісному сполученні економічної, політичної, соціальної та інституційної сфер суспільного розвитку.

Четверта група вчених пов'язує економічний розвиток із зростанням добробуту населення, підвищенням якості життя та збільшенням ступеню задоволення головних потреб членів суспільства (Л. Бальцеревич, Л. Безчасний, Г. Мюрдаль, А. Кругер, Х. Томас та ін.).

Насамкінець, існує група вчених, яка розглядає економічний розвиток у контексті забезпечення його сталості. Сталий розвиток тут розглядається як модель господарювання, що спрямована на «задоволення потреб нинішнього покоління без шкоди для можливості майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби». [26].

Концепція сталого розвитку стала логічним результатом загострення проблем обмеженості природних ресурсів, а також забруднення природного середовища у кінці ХХ ст. Реакцією на цю заклопотаність стало створення міжнародних наукових організацій з вивчення глобальних процесів на Землі, різноманітних міжнародних програми захисту природного середовища та розробка Світовим банком та іншими міжнародними організаціями макроекономічних показників та індикаторів сталості національної економіки. В результаті була розроблена нова триєдина концепція сталого (еколого-соціально-економічного) розвитку, заснов-

ником якої можна вважати В. І. Вернадського. Розвитку цієї концепції сприяли Г. Х. Брундтланд, Д. Н. Медоус, Ж. Рандерс, В. Беренс, Г. Тернер, Г. Дейлі, П. Віктор та інші науковці.

На нашу думку, у процесі дослідження категорії «економічний розвиток» слід врахувати всі перелічені позиції та зробити спробу комплексно представити її характеристики, особливості та кінцеву мету. При цьому при визначенні сутності економічного розвитку найголовніше, на чому слід зробити акцент – це основна його мета, що може слугувати відправною точкою при визначенні його змісту.

Стосовно мети прогресивного економічного розвитку – в економічній літературі існують такі її визначення:

– «особистість – самотета загальнолюдського розвитку, одночасно й головне знаряддя прогресу» [16, с.130];

– «розвиток – це загальноцивілізаційний прогрес як процес розвитку людської особистості, реалізації її сил та можливостей» [20, с.37];

– «економічний розвиток – це систематичне, довготривале й масове поліпшення матеріальних й духовних умов життя людей на основі зростання продуктивності праці та капіталу» [1, с.41];

– «розвиток – комплекс змін, за допомогою яких орієнтована на задоволення загальних потреб соціальна система рухається від стану всезагального незадоволення до більш сприятливих матеріальних та духовних умов життя» [22, с.30];

– критерій прогресу – людина, рівень її свободи та добробуту, соціальне самопочуття, безпеки, цілісності особистості та ступеню її індивідуалізації [1, с.40].

Таким чином, оскільки, беззаперечно, людська особистість як головний елемент соціально-економічної системи виступає головним критерієм суспільного розвитку, цільовою спрямованістю цього процесу повинен бути систематичний та довготривалий прогресивний розвиток людини та суспільства в цілому, що проявляється в підвищенні ступеня задоволення матеріальних та нематеріальних потреб людини, а також ступеню реалізації її сил, можливостей та індивідуальності.

Відповідно, з позиції точної термінології слід розрізняти більш ширше поняття розвитку й вужче поняття прогресу. Однак, оскільки кінцевою метою розвитку є людина, зростання її можливостей та розширення їх використання, то цілком логічним є представлення розвитку саме через його прогресивну сторону. Тому, на нашу думку, для зняття термінологічної плутанини при розгляді соціально-економічного розвитку слід використовувати термін «прогресивний соціально-економічний розвиток». Це поняття на відміну від категорії «розвиток», актуалізує останній у якості довготривалого загальноцивілізаційного тренду, спрямованого на покращення стану людини та суспільства в цілому.

До цього, на наше переконання, слід додати, що прогресивний розвиток повинен бути направленим на покращення не тільки людського життя, а й всієї біосфери, оскільки людина – не єдина жива істота на планеті, вона виступає складовою частиною цілісної екосистеми, залежить від неї. Тому порушення механізмів функціонування біосфери внаслідок не добродійного людського втручання негативно позначається й на добробуті людини, і на її системі цінностей, оскільки призводить до духовної деградації суспільства. Також, враховуючи сучасні реалії, дуже важливо зазначити, що прогресивний розвиток повинен бути націлений на задоволення не тільки сьогоденних потреб, а й потреб майбутніх поколінь.

Враховуючи все вищевикладене вважаємо за необхідне визначити поняття «прогресивний економічний розвиток» як необоротну, цілеспрямовану, якісну, закономірну та багатфакторну прогресивну зміну в усіх сферах господарського життя, що проявляється у підвищенні ступеню задоволення матеріальних та духовних потреб суспільства в цілому та окремої людини, майбутніх поколінь, а також ступеню реалізації сил, можливостей та індивідуальності людини, гармонізації відносин людина – природа – суспільство.

Більш точно сутність поняття прогресивного розвитку та його специфіки, на відміну від еволюції, прогресу, модернізації або зростання, можна з'ясувати, проаналізувавши його головні характеристики.

До характерних властивостей прогресивного розвитку можна віднести:

- незворотність (на відміну від циклічного відтворення постійної системи функцій);
- закономірність, систематичність (на відміну від випадкових процесів катастрофічного типу);
- спрямованість (тільки в цьому випадку зміни можуть накопичуватися, що призводить до формування єдиної внутрішньо взаємопов'язаної лінії);
- суперечливість: можливість руху як вперед (прогрес), так і назад (регрес);
- нерівномірність: містить діалектично поєднані фази еволюції (поступова кількісна зміна) та революції (швидка якісна зміна);
- загальноцивілізаційний, об'єктивний характер (рушійна сила – діалектичне протиріччя);
- розвиток відбувається під впливом як зовнішніх чинників (змін), так і внутрішніх (загострення протиріч всередині системи);
- комплексний характер (охоплює всі сфери суспільного життя);
- масовість (охоплює всі верстви населення);
- перманентна та прогресуюча соціалізація (націлений на задоволення суспільних потреб, розвиток особистості).

Слід зазначити, що прогресивний економічний розвиток, що охоплює зміни в господарському комплексі, призводить до радикальних змін в інших складових суспільної системи – соціальних структурах, суспільних інститутах, екосистемі тощо, оскільки створює матеріальні умови для її вдосконалення. Тому економічний розвиток можна вважати основою суспільного розвитку, його фундаментом. Оскільки економічний розвиток знаходиться у тісному сполученні з соціальною, політичною, науковою, екологічною і т.д. складовими суспільного розвитку, його неможливо розглядати у відриві від інших сфер, на чому вперше наголосили неоінституціоналісти. Тому, з метою більш повного та глибокого аналізу процесу розвитку, доцільно більш докладно проаналізувати його найважливіші складові та їх взаємообумовленість.

У науковій літературі складові розвит-

ку розмежовують наступним чином:

- А. С. Філіпенко виділяє в ньому соціально-економічну й матеріальну підсистеми; розмежовує економічну, інституціональну, соціальну й адміністративну структури [1, с. 41–46];
- Р. Нуреев розмежовує технічну, економічну, соціальну й політичну сфери [10, с.6];
- С. В. Мочерний виділяє економічну, соціальну, правову, політичну, національну, культурну, духовну та інші сторони [17, с.49];
- М. П. Тодаро вважає, що економічна система повинна розглядатися в тісному взаємозв'язку з неекономічними факторами, такими як: ставлення до життя, роботи та влади, приватні та державні бюрократичні структури, релігія, культура, родинні зв'язки, система землекористування, демократія, соціальні класи; в цілому вчений виділяє три основних складових розвитку: якість життя, самоповага, свобода [25, с.27].

Таким чином, досліджуючи економічні форми прояву прогресивного розвитку (з позиції поліпшення можливостей забезпечення основних потреб людей та гармонізації відносин «людина-суспільство-природа»), можна виділити в ньому такі основні сфери:

- економічну (головними якісними характеристиками якої виступає ступінь розвитку продуктивних сил, ефективність виробничих відносин, оптимальність економічної структури, структури та динаміки витрат виробництва та, зокрема, робочого часу, рівень життя населення, динаміка макроекономічних показників результативності національної економіки);
- соціальну (рівень розвитку людського потенціалу та його складові, якість життя та її показники, рівень розвитку особистості, ступінь задоволення різноманітних суспільних потреб);
- науково-інформаційну (рівень розвитку техніки та технологій, наукомісткість суспільного виробництва, питома вага наукомістких виробництв у ВВП та експорті, кількість підприємств, що здійснюють інновації, кількість наукових установ та кількість науковців, їх динаміка, рівень розвитку ІКТ);

- інфраструктурну (ступінь розвиненості ринкової інфраструктури, різноманітних комунікацій, у тому числі інформаційних);
- політичну (рівень демократизації суспільства, ефективність економічної політики, активність громадянського суспільства);
- правову (ступінь захисту прав і економічних свобод);
- біосферну (рівень екологізації виробництва, його безвідходності, стан біосфери, питома вага відновлюваних природних ресурсів у загальній кількості чи вартості використаних ресурсів);
- інституційну (розвиток і ефективне функціонування демократичних інститутів – конкуренції, приватної власності, системи громадянського суспільства);
- культурну (духовну) – (стан суспільної свідомості, моральності, національної психології, ступінь гуманізації суспільного життя).

Висновки. У якості узагальнення результатів здійсненого дослідження зауважимо, що категорії «прогрес», «еволюція», «зростання», з якими часто ототожнюється поняття «розвиток», розрізняються як за змістом, так і за суттю. Не розмежовуючи дані категорії, економісти досить часто упускають важливі складові розвитку як процесу, у центрі якого знаходиться людина, зростання її можливостей та розширення їх використання.

У ході дослідження концептуальних підходів до конструювання категорії «розвиток» визначено необхідність актуалізації прогресивної сторони даного процесу, для чого до наукового вжитку запропоновано поняття «прогресивний соціально-економічний розвиток». У ньому підкреслено процес необоротних, цілеспрямованих, якісних, закономірних та багатofакторних прогресивних змін в усіх сферах господарського життя, що проявляється у підвищенні ступеню задоволення матеріальних та духовних потреб суспільства в цілому та окремої людини, майбутніх поколінь, а також ступеню реалізації сил, можливостей та індивідуальності людини, гармонізації відносин «людина – природа – суспільство».

Виходячи із багатовекторності, суперечливості та комплексності процесу про-

гресивного розвитку, багатогранності форм його прояву, важливим завданням держави та громадянського суспільства виступає гармонізація основних сфер прогресивного розвитку – економічної, соціальної, політичної, екологічної тощо для забезпечення підвищення ступеню задоволення матеріальних та духовних потреб суспільства в цілому та окремої людини, майбутніх поколінь.

Література

1. Филипенко А. С. Экономическое развитие: цивилизационный подход / А. С. Филипенко. – М. : Экономика, 2001. – 260 с.
2. Філіпенко, А. С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: навч. пос. / А. С. Філіпенко. – 3-є вид., перероб. і доп. – К. : Знання України, 2006. – 316 с.
3. Райзберг, Б. А. Современный экономический словарь: словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 479 с.
4. Кузнецов В. Н. Вольтер и философия французского просвещения XVIII века / В. Н. Кузнецов. – М. : МГУ, 1965. – 278 с.
5. Кузнецов В. Н. Франсуа Мари Вольтер / В. Н. Кузнецов. – М. : Мысль, 1978. – 223 с.
6. Сміт А. Добробут націй: Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. – К. : Port-Royal, 2001. – 596 с.
7. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1992. – 231 с.
8. Seers D. The meaning of development / D. Seers. – New Delhi, 1969. – 162 с.
9. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль. – М. : Прогресс, 1972 – 768 с.
10. Soedjamoko. The Primacy of Freedom in Development / Soedjamoko. – Lanham. Md. : University Press of America, 1985 – 144 с.
11. Owens E. The Future of Freedom in the Developing World: Economic Development as Political Reform / E. Owens. – New York : Pergamon Press, 1987 – 228 с.
12. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1956. – 690 с.
13. Нуреев Р. М. Экономика развития: модели становления и модернизации рыночной экономики: учебник / Р. М. Нуреев. – М. : Норма, 2008. – 640 с.
14. А. Сен. Развитие как свобода / А. Сен. – М. : Фонд «Либеральная инициатива», 2003. – 432 с.
15. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева и др. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 836 с.
16. Єременко В. Г. Основи соціальної економіки. Популярний курс / В. Г. Єременко. – К. : МА-УП, 1997. – 168 с.
17. Основи економічної теорії: посібник / за ред. д.е.н., проф. С. В. Мочерного. – К. : Академія, 1998. – 463 с.

18. Кузнец С. Экономический рост наций. Со-вокупный продукт и структура производства / С. Кузнец // Новые книги за рубежом по общественным наукам. – № 7. – 1972. – С. 22–48.
19. Агапова Т. А. Макроэкономика: учебник / Т. А. Агапова, С. Ф. Серегина; под общей ред. А. В. Сидоровича. – М. : Дело и Сервис, 2002. – 447 с.
20. Гальчинський А. С. Основи економічної теорії: підручник / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – К. : Вища шк., 1995. – 472 с.
21. Шніцер М. Порівняння економічних систем / М. Шніцер; пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 519 с.
22. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. – М. : изд-во политической литературы, 1963. – 544 с.
23. Суслов И. П. Методология экономического исследования / И. П. Суслов. – М. : Мысль, 1974. – 337 с.
24. Національна економіка: підручник / за ред. П. В. Круша. – К. : Каравелла, 2008 – 416 с.
25. Тодаро М. П. Экономическое развитие: учебник / М. П. Тодаро; пер с англ. под ред. С. М. Яковлева, Л. З. Зевина. – М. : ЮНИТИ, 1997. – 671 с.
26. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект): наукова монографія / С. А. Єрохін. – К. : Світ знань, 2002. – 528 с.
27. Экономическая теория: политэкономия: учебник / под общей ред. акад. В. И. Видяпина, акад. Г. П. Журавлевой. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 560 с.
28. Экономика: учебник / под ред. А. С. Булатова. – М. : БЕК, 1997. – 816 с.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ В КОНТЕКСТЕ ПРОГРЕССА

Н. Е. Федорова, преподаватель, ГВУЗ «Украинский государственный химико-технологический университет»,

А. Н. Пилипенко, д. э. н., профессор, ГВУЗ «Национальный горный университет»

В статье анализируется эволюция понятия «развитие» как философской и экономической категории, дается ее интерпретация в современных экономических теориях и исследуется ее место среди родственных категорий – прогресс, эволюция, рост. Определяются главные сущностные характеристики прогрессивного экономического развития и его важнейшие компоненты.

Ключевые слова: прогрессивное экономическое развитие, прогресс, эволюция, экономический рост, сферы прогрессивного развития.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF DEVELOPMENT OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS IN THE CONTEXT OF PROGRESS

N. E. Fedorova, lecturer, SHEI «Ukrainian State University of Chemical Technology»,

H. M. Pylypenko, D.E., Prof., SHEI «National Mining University»

The article analyzes the evolution of the concept of «development» as a philosophical and economic category, its interpretation of modern economic theories is given, and its place among related categories – progress, evolution, growth – is examined. The main essential characteristics of progressive economic development and its key components is identified.

Keywords: progressive economic development, progress, evolution, growth, spheres of progressive development.

Рекомендовано до друку д. е. н., проф. Завгородньою О. О.

Надійшла до редакції 27.06.16 р.